

Les fonts medievals de *grammàtica* i *medicina* en la traducció de Ferrer Saiol de l' *Opus agriculturae* de Pal·ladi

Raimon Sebastian Torres

Universitat de Barcelona

raimonsebastiantorres@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9112-3748>

Received 07/04/2017; accepted 03/07/2017
DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.4.10065>

The Medieval sources of *grammàtica* and *medicina* in Ferrer Saiol's translation of Palladius's *Opus Agriculturae*

ABSTRACT

In 1385 Ferrer Saiol, protonotary of Queen Eleanor of Sicily, translated into Catalan Palladius's *Opus Agriculturae* ('The Work on Farming'). This Latin work was widely known throughout the whole of the Middle Ages, and therefore a translation of *Opus Agriculturae* was wanted in the fourteenth-century's Kingdom of Aragon. A difficult aspect of *Opus Agriculturae* is its technical vocabulary. Being aware of it, Ferrer Saiol referred in his translation to his use of numerous reference books to undertake the best possible version. These medieval glossaries and vocabularies belong in his translation, explicitly as well as implicitly. We identify here books that Ferrer Saiol used for this version, like Papias's *Vocabularium*, Johannes Balbus's *Catholicon*, Simon of Genoa's *Clavis Sanationis* and Ibn Wāfid's *De Simplicibus Medicinis*. These books are analysed here in order to understand its translating process. In addition, we aim to understand through medieval glossaries those passages whose scientific terms Saiol doesn't correctly translate.

KEYWORDS

Ferrer Saiol; Palladius; *Opus Agriculturae*; medieval glossaries; *Synonyma*; Papias; *Vocabularium*; Johannes Balbus; *Catholicon*; Simon of Genoa; *Clavis Sanationis*; Ibn Wāfid; *De Simplicibus Medicinis*

Magnificat Cultura i Literatura Medievals 4, 2017, 75-91.

<http://ojs.uv.es/index.php/MCLM>

ISSN 2386-8295

RESUM

L'*Opus agriculturae* ('Tractat d'agricultura') de Pal·ladi fou traduït al català el 1385 per Ferrer Saiol, protonotari de la reina Elionor de Sicília. La gran divulgació de l'*Opus agriculturae* durant tota l'Edat Mitjana féu indispensable que aquesta obra es difongués en llengua vernacle a la Corona d'Aragó al segle XIV. La dificultat de l'*Opus agriculturae* rau fonamentalment en el lèxic tècnic. Ferrer Saiol, conscient d'aquest obstacle, palesà en el pròleg de la traducció l'ús de diferents manuals per dur a terme una traducció òptima. Són aquests glossaris o vocabularis els que formen part implícita i explícita de la traducció. Obres com el *Vocabularium* de Papias, el *Catholicon* de Johannes Balbus, la *Clavis sanationis* de Simó de Gènova o el *De simplicibus medicinis* d'Ibn Wāfid són alguns dels manuals que hem identificat i que Saiol emprà per a la traducció. En aquest treball ens proposem analitzar-los per conèixer millor el procés de traducció. A més, pretenem comprendre a través dels manuals de l'època aquells passatges en què Saiol no assoleix una traducció correcta de cert vocabulari científic.

PARAULES CLAU

Ferrer Saiol; Palladius; *Opus Agriculturae*; glossaris medievals; *Synonyma*; Papias; *Vocabularium*; Johannes Balbus; *Catholicon*; Simó de Gènova; *Clavis Sanationis*; Ibn Wāfid; *De Simplicibus Medicinis*.

Raimon Sebastian Torres. 2017. 'Les fonts medievals de *grammàtica* i *medicina* en la traducció de Ferrer Saiol de l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi', *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 4: 75-91

Aquest treball s'inscriu en el projecte de recerca 'Ciencia vernàcula en la Corona de Aragón y en su contexto románico (siglos XII-XVI)' (FFI2014-53050-C5-3-P, 2015-2018) i en la xarxa temàtica 'Lengua y ciencia' (FFI2015-68705-REDT, 2016-2017), finançats pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

TAULA DE CONTINGUTS

- 1 *Opus agriculturae* – 77
- 2 Defalliments lèxics – 77
- 3 Glossaris i vocabularis – 78
 - 3.1 *Vocabularium* – 82
 - 3.2 *Catholicon* – 84
 - 3.3 *De simplicibus medicinis* – 84
 - 3.4 *Clavis sanationis* – 85
- 4 Les fonts lexicogràfiques – 88
- 5 Obres citades – 90

1 *Opus agriculturae*

L'any 1385 Ferrer Saiol, protonotari de la reina Elionor de Sicília, traduí el tractat d'agronomia llatí més difós de l'Antiguitat, l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi. Aquesta obra consta de tretze llibres. El primer, anomenat per la tradició manuscrita *Generale praeceptum*, desenvolupa un seguit de continguts de temàtica no estrictament agrícola i de difícil cabuda en els altres llibres, ja que parla sobre la ubicació de la finca agrícola, del com i amb què s'ha de construir, dels espais del voltant de la finca, de la cria d'aus, dels horts, de la prevenció de plagues i de fenòmens atmosfèrics adversos, entre altres aspectes. Els dotze llibres restants segueixen el calendari agrícola. Cada llibre correspon a un mes de l'any, i Pal·ladi especifica les tasques agronòmiques que s'hi han de realitzar. L'extensió depèn del mes i de les feines que cal fer al camp.

De la traducció en català de Ferrer Saiol no conservem el manuscrit autògraf, i el que ens n'ha arribat són dos testimonis posteriors. El més antic en conté una traducció al castellà feta en el segle XV, i està ubicat a la Biblioteca Nacional de España (ms. 10211) i l'altre, una còpia del text català feta a finals del segle XV i es conserva a la Biblioteca Municipal Serrano Morales de València (ms. 6437). El castellà és el més ben conservat i el que en conté una còpia més correcta, mentre que al valencià hi apreciem la rapidesa amb què devia ser copiat, ja que l'escrivà —l'autor d'aquesta còpia o un d'anterior— eliminà passatges que considerà superflus amb criteris arbitraris. No obstant això, també és veritat que amb l'ajuda de la versió catalana podem resoldre mancances de la versió castellana. Per tant, la lectura d'ambdós manuscrits ens és de gran utilitat, ja que podem comprendre millor com devia ser la versió original de Ferrer Saiol (Sebastian 2014: 82-88). Per a aquest estudi emprarem els dos testimonis, per així poder valorar adequadament les dues versions, i també prendrem com a referència el text llatí canònic de l'*Opus agriculturae* (Rodgers ed. 1975).

2 Defalliments lèxics

Abans de parlar pròpiament de la traducció de Ferrer Saiol, és necessari fer esment del pròleg que es conserva en ambdues versions, ja que el proemi ens permet comprendre millor la intenció de Saiol a l'hora de traduir. Sabem que els pròlegs de les traduccions medievals en llengües vernacles tenen una sèrie de llocs comuns procedents dels models d'escriptura llatins, en els quals es poden distingir diverses parts: solen constar primerament d'una *captatio benevolentiae*, que normalment apareix al final de l'exordi; en segon lloc, el traductor ens explica l'ofici de traslladar d'una llengua a una altra i, fins i tot a través de citacions, ens descriu com traduïen els autors de l'Antiguitat; a continuació s'hi aporta la raó per la qual es duu a terme la traducció; i, dins d'aquest últim apartat, s'inclou la dedicatòria, és a dir, a qui va dirigida, tot elogiant la figura del personatge (Río 2006: 168-169; Cartagena 2009: xvi-xxiii).

Al final del proemi de Saiol trobem, com no podia ser d'una altra manera, una *supplicatio* en què el traductor demana la benevolència del públic lector. Abans, però, reforça la necessitat de traduir de nou l'*Opus agriculturae*, tot justificant-ho per la circulació de traduccions força matusseres i poc acurades d'aquesta obra en llengua vernacla (Río 2006: 181-182; Martínez 2007: 30-31; Cartagena 2009: 19-24):

E yo, per totes aquestes coses, é volgut novellament aromançar e declarar, aytant com ma grosseria e suficiència à bastat, lo dit libre de *Pal·ladi*, tornant aquell novellament de latí en romans (València, BMSM 6437, f. 2r).¹

Tot seguit demana perdó als lectors per les seves mancances com a traductor, tal com es feia habitualment als pròlegs de les traduccions medievals (Río 2006: 182). Cal destacar que Saiol també hi adverteix les mancances lèxiques de la seva traducció, que ha intentat suplir amb la consulta de llibres de “gramàtica” i de “medicina”. A més, explica que no ha pogut traduir alguns mots de manera adequada, per la qual cosa demana al lector que corregeixi i adequi les errades que trobarà, ja que d'aquesta manera l'obra podrà ser millorada (Martínez 2009: 1294-1296). Tot i que som davant d'un lloc comú, cal recalcar que, al llarg de l'obra, Saiol troba problemes lèxics que intenta resoldre a partir de diferents manuals de traductologia, i no sempre amb el mateix encert. Al pròleg, hi llegim les paraules següents:

E soplich a tots los legidors de aquest libre que no m'o tinguen a presumpció, car a bona intenció e profit de la cosa pública ho he fet. E si per ventura yo no he bé enterpretats alguns vocables de sements o de arbres o de altres coses, açò és esdevengut perquè no·ls he trobats exposats ne declarats en alguns llibres, axí de grammàtica com de medicina, encara que diligentment hi haja treballat. E lexe-u a correcció de major e millor interpretador que yo, que li plàsia suplir y corregir los defalliments que y són, per tal que en los trellats, si algú y donara fe, no se'n segueixca error, e açò per caritat de Déu e dilecció de la cosa pública (València, BMSM 6437, 2r)

3 Glossaris i vocabularis

Tal com afirma al pròleg, Ferrer Saiol emprà llibres de “gramàtica” i “medicina” per a la traducció. Hem de tenir en compte que durant l'Edat Mitjana es consoliden dos gèneres lexicogràfics, que són els glossaris i els vocabularis. El primer neix a partir de l'interès de gramàtics per compilar un lèxic poc comú pel seu caràcter estranger, pel seu desús, o bé per ser especialitzat. Així, doncs, la seva finalitat era permetre l'accés als textos que plantejaven dificultats de comprensió lingüística, termes tècnics o escrits en llengües poc conegudes. Cal destacar que aquests manuals s'utilitzaven majoritàriament per traduir obres mèdiques. Les fonts emprades per a aquestes glosses són múltiples, i la intenció d'aquests glossaris és explicar determinats mots amb l'ús de sinònims, o bé amb una breu exposició, però mai a través d'explicacions gramaticals, dades enciclopèdiques ni cites d'autoritats (García 2005: 9-11).

L'altre gènere lexicogràfic medieval són els vocabularis, intitolats *vocabularius* o *vocabularium*. Aquestes obres recullen paraules (*vocabula*) que no han de ser necessàriament obscures ni procedir de glosses. A més a més, l'explicació que les acompanya és més reeixida i àmplia que als glossaris. Podem trobar alguna dada gramatical de la paraula o, fins i tot, les fonts per a les diferents explicacions citades. Aquestes obres foren molt variades, ja que en trobem des de monolingües o bilingües a d'altres de més especialitzades, com de medicina, teologia o termes jurídics (Gutiérrez 2007: 28-30). Entre aquestes en podem destacar dues que desenvoluparem més endavant: el *Vocabularium* de Papies i la *Summa gramaticalis* de Johannes Balbus, predecessores dels diccionaris

1. Els passatges dels manuscrits 6437 (BMSM, València) i 10211 (BNE, Madrid) han estat transcrits per l'autor de l'article. Tot i així, s'ha tingut en compte l'edició crítica del manuscrit 10211 duta a terme pel professor Thomas Capuano (1990).

moderns.

D'aquests dos grans gèneres lexicogràfics hem de tenir en compte que dins dels glossaris hi incloem dos subgèneres: els *hermeneumata* i els *synonyma*. Les característiques comunes són que aquests repertoris es presentaven ordenats alfabèticament i que cada entrada contenia el terme i l'equivalent al costat en una o més llengües. Normalment s'emprava la fórmula *id est* o l'abreviatura *i.e.* abans d'expressar-ne els equivalents. Hem de recordar que en un inici ni definicions, ni explicacions, ni cites d'autoritats ni altres materials complementaris eren presents en aquestes obres (Gutiérrez 2007: 30-31).

Els *hermeneumata* apareixen a partir del segle VII, i van ser els primers instruments lexicogràfics que sorgiren a l'Europa Occidental sobre medicina. El terme *hermeneumata* només fa referència als glossaris bilingües grecollatins d'una àrea específica del coneixement; destaquen precisament els de simples medicinals. La majoria d'aquestes obres seguien una estructuració alfabètica, si bé només a partir de la primera lletra del vocable. Les entrades normalment estaven formades per un únic terme grec llatinitzat i l'equivalent en llatí. Quant a aquestes obres, la majoria d'entrades contenien interpretacions de termes botànics, les fonts de les quals eren l'*Herbari* del Pseudo-Apuleu i el *De materia medica* de Dioscòrides.

A partir del segle XII trobem els *synonyma*, vinculats als tractats mèdics àrabs. Les traduccions llatines de certes obres àrabs necessitaven nous glossaris que exposessin l'equivalent en llatí del mot àrab, ja que les simples transliteracions no valien, i d'aquesta manera nasqueren els *synonyma*. L'estructura que segueix l'obra a l'hora d'exposar el mot és alfabètica, i a l'inici de cada entrada hi apareix un *id est* acompanyat d'un sinònim o, fins i tot, d'una breu explicació.

També s'originen altres glossaris amb el nom de *synonyma*. Aquests, però, tenen poc a veure amb els glossaris arabollatins. Hem de tenir en compte que aquests sorgiren per donar resposta a obres concretes. Més tard s'anaren adaptant i completant fins a formar una obra independent i així poder ser utilitzats per traduir diversos textos d'un mateix autor. Després s'ampliaren i es transformaren en repertoris, i es desvincularen d'obres concretes. Com a imitació d'aquestes obres, sorgiren sinònimes diverses d'autors no àrabs, de termes mèdics i malalties, i de simples i compostos. Dins d'aquesta catalogació de *sinònimes* trobem obres com la *Clavis sanationis* de Simó de Gènova o, en certa mesura, el *De simplicibus medicinis* d'Ibn Wāfid, que analitzarem més endavant.

Hem de destacar que l'aparició de nous textos mèdics escrits en llengües vernacles al final de l'Edat Mitjana creà noves *synonyma* plurilingües. Així, doncs, aquest subgènere dels glossaris no eren només vocabularis de termes àrabs i llatins, sinó que arribaren a recollir els equivalents de llengües com el català, l'occità o el castellà.

Per a la traducció de l'*Opus agriculturae*, encara que no som davant d'una obra botànica o mèdica, Saiol necessita glossaris i vocabularis per traduir certs fitònims o lèxic tècnic que desconeix. Per una banda, segons cita al pròleg, emprà els llibres de "gramàtica" i, per l'altra, els de "medicina".

Observarem com, a la traducció dels passatges que s'analitzaran a continuació, es reflecteix de manera clara i específica la utilització d'aquestes fonts lexicogràfiques. Els exemples següents són mots que Saiol reconeix no haver trobat ni en sinònimes ni en vocabularis, ja que es devien trobar malmesos en el manuscrit llatí emprat per a la traducció. Cal remarcar que l'expressió que utilitza és *non he trobat* a la versió catalana i *non fallo* o *non he fallado* a la versió castellana. El primer cas és a l'hora de traduir el vocable *sisymbrium* (*Mentha silvestris* L.), en què observem com al manuscrit llatí la lectura devia ser errònia, ja que a la versió catalana és traduït com a *sibrium* i a la versió castellana com a *simebrium*. Amb aquesta mala lectura, al traductor només li resta escriure que la planta no ha pogut ser reconeguda. Així trobem el primer exemple en el qual apareixen les expressions *yo no trobe* i *non es fallada*.

En el següent cas el terme *salix siluatica* (*Salix* L.) es llegeix com a *laxis*. Pel context, el traductor

ens descriu que és una herba que neix a l'aigua. Tot i que s'equivoca en parlar d'una planta i hauria de parlar d'un arbre (el salze), sí que té raó en el fet que és de riu. Cal destacar que els altres casos en què troba el mot *salix* a l'obra es tradueixen sense cap mena de dificultat.

A continuació, el terme llatí que fa referència a la resina de pi es devia trobar malmès, ja que *pini frugiferi gummen* queda traslladat a *frugen grumen*, i per tant no pot traduir-lo i escriu que *aqueste vocablo de frugen grumen non he podido fallar*. Als passatges següents tornem a observar que, a l'antígraf utilitzat, els mots llatins es devien trobar molt corruptes, i ni el safrà (*crocomagma*), ni la mesura escrípol (*simiciculum*), ni la sajolida (*cunela*) ni la regalèssia (*glycyridia*) devien ser escrits de manera correcta, fet que provoca no poder-los traduir adequadament. És interessant observar que en el cas de *glycyridia*, si bé el traductor deixa constància que no ho ha trobat escrit en cap llibre, cerca una resposta que, en el context de l'elaboració i la conservació del vi, és prou reeixida: *madres de vino secas*.

<i>Opus agriculturae</i>	<i>BMSM 6437</i>	<i>BNE 10211</i>
sisymbrium (5.3.4)	sibrium, la qual erba yo no trobe com se nomena entre nosaltres (f. 63r)	simebrium, la qual yerva non es fallada entre nosotros en Catalunya (f. 132r)
salix siluatica (9.8.4)		juncos delgados salvages, dicha laxis, e es yerva a la qual non fallo otro nombre, mas parésceme que es yerva que nasce por el agua (f. 164r)
pini frugiferi gummen (II.14.7)		frugen grumen -aqueste vocablo de frugen grumen non he podido fallar- (f. 185v)
crocomagma (II.14.7)		cotomaginam -aquesta especie non he fallado que cosa es- (f. 186r)
simiciculum (12.22.3)	semiticulum, la qual non he trobada quant pot pesar (f. 93r)	simiticulum, la qual non he fallado quanto puede pesar (f. 207v)
cunela (13.3.1)		canela, yo non he fallado que planta es (f. 209r)
glycyridia (II.14.5)		otros dizen que y meten gleriçidie secas. Aqueste vocablo non he fallado escripto en ningunt libro, mas he pensado que son madres de vino secas (f. 185r)

Taula 1: *Non he trobat i non he fallado* a la versió de Ferrer Saiol

Seguidament, analitzem tres termes botànics que Saiol té dificultats per traduir de manera adequada; les fonts emprades que cita són les sinònimes i altres llibres, sense especificar-ne els títols ni els autors. El primer cas és el fruiter *pistacia*, el festuc, terme desconegut pel protonotari. És un fruiter que per les seves característiques és comú a les zones de secà de la Corona d'Aragó i també del sud de la península. Però és gràcies a l'ús d'altres fonts, en aquest cas traduccions coetànies, que pot traduir adequadament el terme.

El següent exemple és el vocable *inula*, que es devia trobar escrit de manera errònia al manuscrit llatí i que es trasllada com a *virimula* a la versió catalana, i com a *virmula* a la versió castellana, i això

li impossibilita trobar quina planta és. Cal destacar que explica que no ha trobat aquest mot en les sinònimes ni en altres llibres.

Finalment observem l'alfàbrega (*Ocimum basilicum* L.), que és expressada amb un binomi *cotimum* i *ozimum*. La segona forma és la més propera al llatí, i per això pot traduir de manera òptima el fitònim. En aquest cas, tot i que no hem pogut identificar la font, ja que no hi ha cap descripció, és interessant observar l'expressió *qui s'apel·la en medicina*. Després dels indicis sobre coneixements del món apotecari de Saiol seria plausible asseverar que aquesta traducció fos pròpia del protonotari sense la necessitat que hi intervingués cap manual de traductologia.

<i>Opus agriculturae</i>	<i>BMSM 6437</i>	<i>BNE 10211</i>
pistacia (II.12.3)	Aquest arbre no és conegut en Catalunya, ni-l trobe en les sinònimes. Emperò, en alguns <i>Palladius</i> arromançats he trobat que pistacea vol dir festuguer (f. 84r)	Aqueste arbor piscaça no es conosciu en Catalunya, nin fallo en las sinónimas su nombre. Empero, en algunos <i>Palladius</i> arromançados he fallado que piscaça quiere dezir festuguer (f. 181v)
inula (I2.18.1)	huna erba que apellam virimula y sequen-la -aquesta erba no trobe en sinònimes- (f. 91v)	una yerva que le dizen virmula, e sécanla -aquesta yerva non fallo en sinónimas nin en otros libros- (f. 205v)
ocimum (5.3.4)	alfàbrega, qui s'apel·la en medicina cotimum vel ozimum (f. 63r)	alfadega, que es dicha en medecina cotimum vel ozimum (f. 132r)

Taula 2: Les sinònimes i els llibres de medicina a la versió de Ferrer Saiol

Una vegada analitzats aquests testimonis, hem pogut comprovar que per completar la traducció fa servir diverses fonts, però que en cap cas les podem identificar, ja que són termes que estan malmesos a l'antígraf i que no es poden localitzar ni als llibres de "gramàtica" ni als de "medicina".

No obstant això, per tal de poder localitzar les fonts hem de tenir en compte les obres lexicogràfiques més importants de l'època. A més, de manera explícita trobem que Saiol utilitza dues obres que es consideren antecessores dels diccionaris. La més antiga és l'*Elementarium doctrinae erudimentum* o *Vocabularium*, del gramàtic Papius i originada al nord d'Itàlia al segle XI. És la primera gran obra estructurada en ordre alfabètic. A l'hora d'ordenar els mots s'estableixen les primeres tres lletres de cada terme. Tot i el canvi que representà seguir l'alfabet a l'hora de disposar els termes, aquest mètode no s'emprà de manera més sistemàtica fins al segle XIII (Gutiérrez 2007: 36). Podem parlar del *Vocabularium* com un dels primers grans "diccionaris" monolingües en llatí. A més de l'ordenació, en cada entrada incorpora el gènere i la declinació o conjugació de cada mot. També marca les vocals llargues dels termes llatins per a aquells vocables més complexos, i a més escriu les fonts emprades en les entrades.

La segona, la *Summa gramaticalís*, més coneguda com a *Catholicon*, de Johannes Balbus o Giovanni Balbi, és del segle XIII. Cal destacar que és una obra molt ambiciosa, ja que no només és un llibre de lexicografia, sinó també de gramàtica. Està dividida en sis apartats. Els primers cinc tracten sobre ortografia, l'accent, etimologia i sintaxi, figures retòriques i prosòdia, i el més extens és el sisè, que inclou el "diccionari". L'ordre estrictament alfabètic i el gran nombre de veus que conté feren d'aquest manual una obra imprescindible per al coneixement i traducció del llatí. A més, hem de destacar que el mot està escrit seguint la grafia clàssica i no segons la pronunciació de l'època.

Aquest fet li proporcionà un gran èxit com a eina lexicogràfica durant el primer Renaixement (Gutiérrez 2007: 38-39).

En ambdós casos, tant el *Vocabularium* com el *Catholicon* apareixen citats a la traducció de Saiol, per la qual cosa ens ha estat més fàcil identificar-los. La característica comuna que comparteixen aquests dos manuals és que el lèxic hi està ordenat alfabèticament, seguint l'ordre de les primeres tres lletres, i que en ocasions s'hi cita la font utilitzada.

Pel que fa als de medicina, a la traducció de Saiol no apareixen citades les obres, per la qual cosa ens hem de remetre als manuals més comuns emprats al final del segle XIV. El primer que hem identificat és el *De simplicibus medicinis* d'Ibn Wāfid. L'obra original fou escrita en àrab, data del segle XI, i es traduí al llatí, llengua en la qual ens ha perdurat. Tot i que en coneixem l'autoria, una de les tradicions del *De simplicibus medicinis* l'atribueix al Pseudo-Serapió, per la qual cosa moltes vegades apareix mal catalogat (Villaverde 2002; Pormann 2004). És un repertori de medicaments simples, que hi són descrits, en el qual, demostrant un remarcable interès lexicogràfic, l'autor informa de la nomenclatura dels productes en diverses llengües, entre les quals el llatí. En van circular dues traduccions catalanes, una efectuada a partir de l'àrab, conservada (Faraudo ed. 1943), i l'altra a partir del llatí, perduda (Cifuentes 2006: 114-115).

El segon és l'obra *Synonyma medicinae sive Clavis sanationis*, redactada per Simó de Cordó, conegut també per Simó de Gènova (Simon Januensis), al final del segle XIII. Tot i estar intitulada com a *Synonyma medicinae*, l'obra és més que un simple glossari. Som davant d'un repertori de transició entre els glossaris i els diccionaris. Així, doncs, podem parlar d'aquesta obra com d'un dels primers diccionaris mèdics (Gutiérrez 2007: 113). Cada entrada està disposada en ordre alfabètic i inclou el terme equivalent i la definició. A més, també hi podem trobar algunes informacions filològiques, així com alguns comentaris personals de l'autor. Hem de tenir en compte que per elaborar aquesta obra, Simó es nodreix tant de fonts llatines com àrabs, i que aquestes són citades perquè així el lector en sàpiga l'autoria.

Tant l'obra d'Ibn Wāfid/Pseudo-Serapió com la de Simó de Gènova i altres que catalogaven els simples vegetals eren habituals a les biblioteques dels apotecaris, cercle amb el qual Saiol va poder tenir un contacte privilegiat arran del seu matrimoni amb la vídua de Guillem Metge, un dels apotecaris que servien la casa reial, entre els llibres del qual, precisament, hi havia un exemplar de la *Clavis sanationis* (Olivar 1950: 40 [203]).

3.1 *Vocabularium*

Molts dels passatges en què el protonotari cita que ha emprat les sinònimes són per causa de desconeixement d'un fitònim o d'un altre vocable tècnic. Són força els casos en què hem pogut trobar paral·lelismes amb l'obra de Papius com a font lexicogràfica de Saiol. Tot i que som davant d'un vocabulari, la nomenclatura emprada al segle XIV per referir-se a aquest tipus d'obres no segueix un criteri estricte, i per tant es pot emprar també el terme *sinònima*.²

En el primer exemple de la taula 3, trobem com Saiol cita explícitament la font utilitzada de Papius, però només a la versió castellana (Capuano ed. 1990: 242). Desconeix el mot *murteus*, i per tant fa ús dels llibres de gramàtica per trobar la resposta. En el següent exemple podem observar el fitònim *intibum* (*Cichorium endivia* L.), que és traduït per *çitorea* a la versió catalana i per *çiçorea* a la versió castellana, terme amb el qual apareix a l'obra de Papius. Tot i que no vagi acompanyat de la descripció de la planta (*multas radices habet*), és força probable que per a aquest vocable hagués

2. L'edició que hem emprat és la veneciana d'Andreas De Bonetis (Mombritius ed. 1485).

emprat aquesta obra.

Per al fitònim *tuber*, entès com a atzeroler en l'obra pal·ladiana, només li apareix al *Vocabularium* com a bolet, per la qual cosa, a Saiol, li és difícil fer una traducció correcta. Ens defineix el terme com si es tractés d'un bolet, tot i que és conscient que som davant d'un arbre. Per al terme *larex*, empra també Papius, ja que desconeix aquest fitònim. Cal destacar que el làrix és de zones muntanyoses del centre d'Europa i que no es troba en els paratges de la Corona d'Aragó, fet que provoca aquest desconeixement per part del traductor, tot i que resol el terme amb encert.

<i>Vocabularium</i>	<i>BMSM 6437</i>	<i>BNE 10211</i>
myrteus: equus est pressus in purpura	color que-s nomena en Ytalia miteus, que és a manera porprea (f. 61r)	E color que se dize en Ytalia miteus, que es color a manera de purpra e quasi de viola, segunt dize Papius (f. 124r)
Intiba: haerbae genus cicoria dicitur multas radices habet	intiba que s'apella çitorea (f. 63r)	inçiba, que es dicha çicorea e algunos dizen que es indibia (f. 132r)
tubera: sunt fungi qui in locis saxoris et sterilibus nascuntur tuber: genus boleti quod ex tonitruo nasci dicitur tuberes et tubera	yo no he trobat en sinònimes quin [fruit] són les tubes, mas he trobat que son blets que-s fan davall terra y, segons diu lo libre, hauria de ser arbre, perquè pense que són nesples (f. 81r)	Yo non he fallado en sinónimas nin en otros libros que fructo son tuberas, mas he fallado que tubera son bolets que se fazen desyuso de tierra, assí como son coffenes o semblantes. Mas no fallo que sea árbol, porque, segunt la materia e natura qu'el libro dize que es árbol, presumo que son nispoleros e nispollas (f. 174r)
larex species arboris castello laricino dictus		el lareyx que es árbol el qual non avemos en conosçencia. E toma nombre de un castillo el qual ha nombre Laurençio (f. 204r)

Taula 3: El *Vocabularium* de Papius a la versió de Ferrer Saiol

Un dels àmbits que li resulta difícil de traduir és el de les equivalències mètriques. Cal recordar que aquestes dificultats en els pesos, mides i mesures també eren presents a la Corona d'Aragó. Hi havia una gran diversitat en la nomenclatura d'unitats; el seu valor variava segons la zona i també la seva transformació en múltiples i divisors (Alsina *et al.* 1990: 18-31; Riu 1996: 825-831; Feliu 2004: 9-16). Per això li resulta molt complex fer una traducció òptima d'aquest lèxic.

A continuació, a la taula 4 observem com la majoria d'aquests termes es troben al *Vocabularium* de Papius i coincideixen amb la definició que en fa el protonotari. El terme *sester*, el tradueix per l'equivalent a dues lliures, el *congius* per sis sesterts, i la *metreta* per deu sesterts. D'aquest exemple cal destacar que desconeix la mesura *cohenica*, que ens apareix força corrupta tant a la versió catalana com a la castellana, fet que ens fa pensar que en el manuscrit llatí es devia trobar també corrupta, ja que apareix com a *comenquas* a la catalana i a la castellana com a *cohemtas*.

<i>Vocabularium</i>	<i>BMSM 6437</i>	<i>BNE 10211</i>
sextarium: duarum est librarum	cascun sistern pesa II lliures (74r)	e cada una sistern pesa dos libras (156v)
sextarium: duarum est librarum	hun sistern és II lliures (76v)	lo sistern pesa cada uno II libras así que quatro sisterns valen VIII libras (162v)
congius: genus mensurae sextarios sex continens	Y cascun coge val VI sisterns y cascun sistern pesa II lliures (80v)	e cada una conga vale VI sisterns e cada un sistern pesa dos libras (172v)
metreta: mensura liquidorum habens sextarios decem	en hun metro de oli, que val X sisterns y cascun sistern pesa sis onzes y mija, tu metràs dos comenquas, la qual mesura yo no trobe quina és (92v)	en un nietro de olio que vale X sisterns e cada un sistern pesa VI onças e media, tú meteràs II cohemtas, que es medida la qual yo non fallo que es (206r)

Taula 4: El *Vocabularium* de Papies a la versió de Ferrer Saiol

3.2 *Catholicon*

En el cas de la utilització del *Catholicon*,³ només trobem un exemple en el qual el traductor l'especifica com a font (Capuano ed. 1990: 243). Se'ns descriu quin és el valor del *modius*, ja que Saiol no el devia conèixer, i a continuació escriu l'obra que ha utilitzat per resoldre el dubte. Cal destacar que al manuscrit català el títol de l'obra està molt corrupte. Tot i que posseïm un únic exemple en què Saiol emprí aquesta obra de manera específica, és important destacar que tant la lectura del sester com la del congi són coincidents amb l'obra de Papies, fet pel qual no podem descartar que Saiol hagués emprat el *Catholicon* per traduir-los.

<i>Catholicon</i>	<i>BMSM 6437</i>	<i>BNE 10211</i>
modius: est mensura librarum quadraginta quattuor et sextariorum uiginti duorum	diu-se en lo <i>Tatolco</i> que cascun muig pesa XLVIII lliures o XXII sisterns (f. 69v)	e dize en el <i>Catholicon</i> que cada un muig pesa XLVIII libras o XXII sisterns (f. 145v)

Taula 5: El *Catholicon* de Johannes Balbus a la versió de Ferrer Saiol

3.3 *De simplicibus medicinis*

L'altra font lexicogràfica de Saiol, en aquest cas de l'àmbit mèdic, és l'obra *De simplicibus medicinis* d'Ibn Wāfid.⁴ El primer exemple és el terme *thapsia*, que Saiol tradueix per càpsia. El fet que confongui la *t* per la *c* causa un error irreparable. Tot i la descripció que fa de *ferla* per la seva forma de tija, continua creant confusió. L'aparició d'aquest mot en el text ve lligada a les plantes que són

3. Per a aquest treball hem utilitzat el facsímil de l'edició impresa a Mainz (Gutenberg ed. 1460)

4. Per a aquesta obra hem emprat l'edició d'Estrasburg (Brunfels-Geldenhauer ed. 1531).

perjudicials per a l'apicultura. S'ha de destacar que la *Thapsia garganica* L. és altament tòxica en ser ingerida, mentre que la *cassia lignea* és canyella utilitzada a la cuina: la confusió és mortal. A continuació veiem com per al terme *falguera* Saiol també segueix la traducció d'Ibn Wāfid, tot i que en un ordre invers, ja que primer explica on neix i després en fa la descripció. Finalment ens descriu les propietats medicinals de l'ènula, cosa que no acostuma a fer a la traducció. És interessant observar les propietats curatives contra dolors gàstrics i problemes respiratoris que comparteix amb el *De simplicibus medicinis*. Hem de destacar que en la majoria de definicions, Saiol no segueix estrictament el text d'Ibn Wāfid, i només reproduceix el passatge que creu més oportú. A més, hem de tenir en compte que els textos científics patien modificacions a l'hora de ser transmesos i que podien diferir en alguns aspectes amb l'obra canònica editada a posteriori (Reynolds 1991: 234-237).

<i>De simplicibus medicinis</i>	<i>BMSM 6437</i>	<i>BNE 10211</i>
Tapsia: Habet stipitem similem ferulae		capsia, que es a manera de ferla (38r)
Filix: est herba quae nascitur in montibus et locis petrosis. [...] nisi quia habet ramos	la erba apellada fèlix, que és huna erba que fa moltes branques a manera de fils y naix en les muntanyes pedregoses, dien que és falguera (21v)	la yerva llamada félix, que es una yerva que faze muchas ramas a manera de fijos e nasce en las montanyas pedregosas, dizen que es falguera (42r)
Enula: et est secunda virtus quae adiuuat ad excreandum humores uiscosos ac grossos in pectore et pulmone [...] folia uero enulae quando coquantur cum uino, et sit emplastrum cum eis, confert sciaticae, et quando radix eius conficitur cum rob, est bona stomacho, et qui conficiunt	Ènula campana, o ènula, que tot és huna cosa, sàpies que és huna erba que-s planta axí, y ha propietat contra dolor [de] ventrell y contra tos y contra asme y pantaix; que sia begut lo vi en què la rahel de la herba sia cuyta (43r)	Énula campana, o énula, que todo es una cosa, e es yerva que se dize así e ha propietat contra dolor de vientre e contra toda tos e contra asma o pantax; que sea bevido el vino en que la rayz de la yerva sea cocha (83v)

Taula 6: El *De simplicibus medicinis* d'Ibn Wāfid a la versió de Ferrer Saiol

3.4 *Clavis sanationis*

L'última obra identificada és la *Clavis sanationis* de Simó de Gènova.⁵ Observeu els dos primers exemples de la taula 7, en què *cerefolium* i *petroselinon* coincideixen amb la definició que duu a terme Simó. En el cas segon, *petroselinon*, és interessant observar com Saiol explicita que la definició ha estat extreta d'un llibre mèdic, sense citar-ne l'autoria.

A continuació, trobem el *giddi* (*Nigella sativa* L.), anomenat pebreta, i que intenta identificar amb el comí d'Etiòpia. Com podem entreveure, el ginch seria una mala lectura o un possible derivat de *giddi*, ja que en llatí té les seves variants com *git*, *gitti* o *giddi*. També s'aprecia la sinonímia entre

5. Per a la consulta de la *Clavis sanationis* hem emprat l'edició electrònica del Royal Holloway, University of London (Simon Online 2003-).

comino de Etiòpia, comino o *niella*. El segon seria una mala lectura de *nigella*, diminutiu de *niger*, tal com apareix a Simó de Gènova. Per tant, ambdós farien referència al color negre del fruit. En el cas del comí d'Etiòpia observem que és una mala identificació, tal com cita Simó de Gènova a la seva obra: "ciminum ethiopum quidam falso git dixerunt". Per tant, creiem que o bé Saiol no devia consultar aquesta entrada, o bé que el seu exemplar no posseïa aquesta definició i se n'hi trobava una altra. L'error que comet devia ser molt freqüent, ja que Simó de Gènova té una entrada específica per a aquest terme.

Més endavant, tenim el *hyosciamus*, que tradueix amb encert com a herba de santa Maria; transcriu el nom llatí amb algunes variacions gràfiques i amb una descripció molt detallada, tot seguint la *Clavis sanationis*. A més a més, dona també el nom de *belenyo*, que s'anomena així a Aragó, en els dos manuscrits, la qual cosa ens dona a entendre que el traductor Saiol té un coneixement ampli dels fitònims de l'àrea geogràfica de la Corona d'Aragó.

A continuació, el terme *brassica* (*Brassica oleracea* L.) és descrit a la *Clavis sanationis* com un tipus de col que no pot ser trasplantada. Saiol segueix aquesta descripció i afegeix que aquest tipus de col és la col verda (*Brassica oleracea acephala* L.). Hem de tenir en compte que el traductor vol transmetre una diferència entre els vocables *caulis* i *brassica*, tal com fa Pal·ladi a l'*Opus agriculturae* (Moure trad. 1990: 277-278). En aquest passatge Pal·ladi parla del terme *brassica* com a bròquil (*Brassica oleracea italica* L.), per la qual cosa Saiol s'erra a l'hora de traduir-lo. No obstant això, cal destacar que l'encerta a l'hora d'observar que no som davant d'una col comuna.

La font del terme *sedum* (*Sedum tenuifolium* DC.), segons Saiol, prové dels apotecaris. Ens destaca que ell no el coneix, per la qual cosa ens l'il·lustra amb una descripció extreta de la *Clavis sanationis*. Apareixen els mots *senexium* o *senerium*, que seria una variant del mateix mot *sedum* però que derivaria de la forma llatina *senecio* (André 2010: 235). No obstant això, Saiol els relaciona erròniament amb el *Cnicus benedictus* L., és a dir, amb el *cardo benedicto* o *terrestre*, tot seguint com a font l'obra de Simó de Gènova.

El terme *armoracea* (*Raphanus landra* Moretti), que a la *Clavis sanationis* ve introduït per *armoratia*, és traduït amb encert a la versió de Saiol. Parla d'aquest fitònim com a rave salvatge, i afegeix un altre terme que és el *rávano galisco*, segons la versió castellana. Gràcies a obres coetànies, com la traducció al català del *Llibre de les medicines particulars* d'Ibn Wāfid datable al segle XIV, observem que com a sinònim del rave salvatge també s'utilitza el vocable *rave galesc* (Faraudo ed. 1943: 138). D'aquesta manera, tradueix correctament el vocable i, gràcies a aquest binomi, podem conèixer altres formes d'anomenar l'*armoracea* en català i en castellà.

La planta següent és la *symphoniaca*, del gènere del *hyosciamus*. En primer lloc, enumera diferents sinònims del mateix mot que comparteix amb l'obra de la *Clavis sanationis*, com el *cassilago*, el *dens caballinus*, el *canicularis* o el *hyosciamus*. A continuació, afirma que, excepte l'últim, no els coneix, per la qual cosa repeteix de manera força similar la descripció duta a terme anteriorment del *hyosciamus*, sense especificar que a Aragó s'anomena *belenyo*.

<i>Clavis sanationis</i>	<i>BMSM 6437</i>	<i>BNE 10211</i>
cerefolium est species apii	çerefolio, que es planta de linatge de api (f. 31r)	çerefolium, que es planta de linage de apio (f. 59v)
petroselinum est dictum .g. apium petre, nam selinon apium petra ut nos	lo api salvatge naix entre les roques y és nomenat en medicina pertrossilinum (f. 64r)	el apio salvaje nasce entre las rocas e es dicho en medecina petrossilinum (f. 131v)

git et nigella eiusdem generis sunt	huna sement qui s'apel·la en latí gidi, lo qual no he trobat quina erba és. Mas he trobat ginch, qui vol dir comí de Etiòpia (f. 81r)	una simiente que se dize en latín giddi, mas non he fallado qué yerva es. Mas he fallado ginch, que quiere dezir comino de Etyopía o comino, o niella (f. 173v)
iusquiamus genus cuius usus frequentatur folia habet pingua et mollia et gili plena semen album et flores albos proferens	sement dels juscami, ço és, de la erba de santa Maria, que fa les fulles amples y blanques y peloses, y la sement fa en hunes capçetes o esquellots -en Aragó la apellen belenyo- (f. 171r)	simiente del jusquiamo, es a saber, yerva de santa María, que faze las fojas anchas, quasi blancas e pelosas, e la simiente faze en unas cabçetas o esquiletas -en Aragón que lo llaman belenyo- (f. 33r)
brastica ut voluit quidam est caulis non transplantatus	huna sement de cols que s diu bratica. Dien alguns que és huna natura de cols que no cal tresplantar, com són cols verts (f. 63r)	una simiente de coles que es dicha brastica. Dizen algunos que es una simiente de coles que non la conviene trasplantar, e que son coles verdes (f. 131v)
sedum herba est quam senecium vocant, nascitur in tectis et petris folia habet viridia densa et similia quercui et crossiora et pinguiora tirsium capitella in summitate tirsii habens in modum viticelle [...] hanc quidam cardum benedictum vocant	huna herba que los apotecaris la nomenen cardo benedictus (f. 79v)	una yerva que es dicha en latín sedym. En las synónimas se dize senexium o senerium o cardo benedicto o terrestre benedicta o cardoçello que son una espeçia. En otras synónimas dize que sedim es una yerva que nasce en los terrados e en las paredes e ha muchas fojas espesas e gruesas e pelosas a la cabeça. Quanto es de mí, non la conozco nin le sé otro nombre, synon que los apothecarios que la conosçen le dizen vulgarmente cardo benedicto (f. 170r)
armoratia rapistrum raffanus agrestis secundum Dyascor.		armoçea, que segunt las sinónimas es rávano salvaje o rávano galisco (f. 180v)

sinfoniaca iusquiamum cassilago dens caballinus canicularis vel ut Dya. Calicularis	Aquesta erba simphoniata ha molts noms en latí, segons sinònimes, car és apelada casillago, dens caballinus, canicularis, iusquiamus idem sunt. La erba de iusquiamus [és] prou notòria, car dien-li erba de santa Maria, que fa unes capçetes a manera de campanetes. Les altres no les conech (f. 85r)	Aquesta yerva symphoniata ha muchos nombres en latín, segunt sinónimas. Ca ella es dicha casillago, dens caballinus, canicularis, jusquiamus idem sunt. La yerva del jusquiamus asaz es conosciada e es dicha yerva de santa María e faze unas cabçetas a manera de campanetas. Las otras non las conozco (f. 183r)

Taula 7: La *Clavis sanationis* de Simó de Gènova a la versió de Ferrer Saiol

4 Les fonts lexicogràfiques

Així, doncs, l'estudi de les fonts lexicogràfiques que emprà Saiol és cabdal per comprendre'n la versió i conèixer els mecanismes de traducció de l'època. Hem pogut comprovar com les paraules del pròleg referents a l'ús de diferents manuals lexicogràfics són encertades. Cal recordar que, en el proemi, Ferrer Saiol s'esforça a remarcar la dificultat del lèxic científic a l'hora d'interpretar "vocables de sements o de arbres o de altres coses". A més, destaca que hi ha treballat *diligentment* per poder-los traslladar al català amb l'ajuda dels llibres de "gramàtica" i "medicina". Tot i així, declara que en el cas que no hagi interpretat adequadament els vocables, seran els lectors o entesos en la matèria aquells que puguin millorar el text. Per tant, aquest pròleg ens ajuda a conèixer millor les intencions del traductor i, en aquest cas, les eines lexicogràfiques de l'època. Amb tot, no només trobem tòpics literaris, sinó paraules veraces que aporten informació a la traducció i que ens ajuden a analitzar millor el text.

A l'hora d'estudiar els dos testimonis conservats de la versió de Ferrer Saiol, hem pogut observar que, en certs passatges, el manuscrit llatí que emprà devia estar força corrupte, ja que Saiol trasllada lectures errònies no per desconeixement en la majoria de casos, sinó per trobar-se en mal estat la lliçó del seu antígraf. En els exemples en què el mot està corrupte, el traductor palesa no haver-lo trobat ni en els llibres de "gramàtica" ni de "medicina". D'aquesta manera trobem els primers indicis de l'ús d'aquests manuals lexicogràfics a la traducció.

Quant a aquests llibres, els hem pogut identificar en part. De manera explícita, Saiol cita dues obres de "gramàtica" al text, el *Vocabularium* de Papius i el *Catholicon* de Johannes Balbus. Aquestes dues obres són els antecessors dels primers diccionaris, hereus dels *vocabularia*. Són dos manuals molt emprats durant l'Edat Mitjana i li serveixen per resoldre tant fitònims com altres vocables científics. Del *Vocabularium* posseïm força exemples en què coincideix la definició que escriu Saiol i la que trobem escrita per Papius. En canvi, del *Catholicon* en posseïm de manera explícita només un exemple. Tot i així, hem de tenir en compte que algunes de les entrades de l'obra de Papius són coincidents amb l'obra de Balbus, fet pel qual no podem descartar que Saiol l'hagués emprat més vegades. A més, de ben segur que el protonotari també devia emprar aquest manual per a altres vocables, que no podem testimoniar.

Els manuals de "medicina" que hem identificat són el *De simplicibus medicinis* d'Ibn Wāfid i la

Clavis sanationis de Simó de Gènova. Aquestes dues obres, especialitzades en l'àmbit de la botànica i la farmacologia, són deutores dels *glossaria* medievals i, en concret, dels *synonyma*. Del primer manual, són pocs els exemples que posseïm a la traducció de Saiol. Quant a la *Clavis sanationis*, observem un ús força notori, ja que el traductor l'empra per resoldre el nom de certs fitònims. Per tant, ambdues obres ajuden a completar aquells fitònims que li són desconeguts. Hem de destacar que la majoria de vegades el fitònim va acompanyat no només d'un sinònim del terme, sinó d'una descripció extreta d'aquests llibres, per la qual cosa hem pogut identificar-ne la font. Així que constatem que les paraules del pròleg són encertades a l'hora d'expressar que tindrà en compte manuals de l'època i que una bona part de la dificultat del text llatí rau en el vocabulari científic.

En conclusió, els manuals de traductologia de l'època són essencials per a la versió de Saiol. Cal fer notar que, per a aquells termes que desconeix, utilitza les fonts escrites que té a l'abast: els llibres de "gramàtica" i "medicina". En part és gràcies a aquestes dificultats del lèxic científic, juntament amb el mal estat de l'antígraf llatí, que podem reconèixer les obres necessàries per dur a terme la traducció. D'aquesta manera, per tant, podem entendre una mica millor què representa traduir al final del segle XIV una obra agronòmica llatina com l'*Opus agriculturae*.

5 Obres citades

Manuscrit: Madrid, Biblioteca Nacional de España (BNE), ms. 10211 <<http://tinyurl.com/kewsgpf>> [accessed 23-02-2017]

Manuscrit: València, Biblioteca Municipal Serrano Morales (BMSM), ms. 6437

Alsina, Claudi; Feliu, Gaspar; Marquet, Lluís. 1990. *Antics pesos, mides i mesures dels Països Catalans* (Barcelona: Curial)

André, Jacques. 2010. *Les Noms de plantes dans la Rome antique*, 2nd edn (Paris: Les Belles Lettres)

Brunfels, Otto; Geldenhauer, Gerard (ed.). 1531. *In hoc volumine continentur insignium medicorum: Ioan. Serapionis Arabis De simplicibus medicinis opus praeclarum & ingens, Averrois Arabis, De eisdem liber eximius, Rasis filii Zachariae, de eisdem opusculum perutile, incerti item autoris de centaureo libellus hactenus Galeno inscriptus, dictionum arabicarum iuxta atq[ue] latinarum index valde necessarius* (Argentorati [Strasbourg]: Georg Ulricher) <<https://tinyurl.com/jx98op2>> [accessed 23-02-2017]

Capuano, Thomas M. (ed.). 1990. *Palladius Obra de agricultura* (Madison: The Hispanic Seminary of Medieval Studies)

Cartagena, Nelson. 2009. *La contribución de España a la teoría de la traducción: introducción al estudio y antología de textos de los siglos XIV y XV*, *Medievalia Hispanica*, 13 (Madrid: Iberoamericana; Frankfurt am Main: Vervuert)

Cifuentes, Lluís. 2006. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 2nd edn, Col·lecció Blaquerna, 3 (Barcelona: Universitat de Barcelona; Palma: Universitat de les Illes Balears)

Farauo de Saint-Germain, Luis (ed.). 1943. *El 'Libre de les medicines particulars': versió catalana trescentista del text àrab del tractado de los medicamentos simples de Ibn Wáfid, autor médico toledano del siglo XI* (Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona) <<http://tinyurl.com/kml828u>> [accessed 23-02-2017]

Feliu, Gaspar. 2004. 'Les mesures tradicionals catalanes: un garbuix racional', *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 25: 9-27 <<https://tinyurl.com/jmck356>> [accessed 23-02-2017]

García, Alejandro. 2005. *El 'Alphita', estudio, edición crítica y comentario* (unpublished doctoral thesis, Universidad de Valladolid) <<https://tinyurl.com/zuh6d4v>> [accessed 23-02-2017]

Gutenberg, Johannes (ed.). 1460. Johannes Balbus *Catholicon* (Mainz; repr. Westmead: Greeg International Publishers, 1971)

Gutiérrez Rodilla, Bertha M.^a 2007. *La esforzada reelaboración del saber: repertorios médicos de interés lexicográfico anteriores a la imprenta* (San Millán de la Cogolla: Cilengua)

Martínez Romero, Tomàs. 2007. *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica: discurs de recepció de Tomàs Martínez Romero com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 21 de juny de 2007* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans) <<https://tinyurl.com/hu88kqa>> [accessed 23-02-2017]

- Martínez Romero, Tomàs. 2009. 'El pròleg de Ferrer Saiol a l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi i els pròlegs de les traduccions medievals', in *Medievalismo en Extremadura: estudios sobre literatura y cultura hispánicas de la Edad Media*, ed. by Jesús Cañas *et al.* (Cáceres: Universidad de Extremadura), pp. 1287-1297
- Mombritius, Boninus (ed.). 1485. Papias *Vocabularium* (Venezia: Andreas de Bonetis) <<https://tinyurl.com/zukvder>> [accessed 23-02-2017]
- Moure, Ana María (trad.). 1990. Paladio *Tratado de agricultura, Medicina veterinaria, Poema de los injertos* (Madrid: Gredos)
- Olivar i Daydí, Marçal. 1950. *La vajilla de madera y la cerámica de uso en Valencia y en Cataluña durante el siglo XIV (según los inventarios de la época)*, Anales del Centro de Cultura Valenciana, anejo 2 (València: Consejo Superior de Investigaciones Científicas; Patronato "José María Quadrado") [repr. within *Obra dispersa: llibre en homenatge en el seu 90è aniversari*, ed. by Francesc Fontbona and Amadeu-J. Soberanas i Lleó (Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1991) pp. 165-220]
- Pormann, Peter E. 2004. 'Yūḥannā ibn Sarābiyūn: further studies into the transmission of his works', *Arabic Sciences and Philosophy*, 14: 233-262
- Reynolds, Leighton D. 1991. *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 3rd edn (Oxford: Clarendon Press)
- Río, Rocío del. 2006. 'Los prólogos y las dedicatorias en los textos traducidos de los siglos XIV y XV: una fuente de información sobre la traducción y la reflexión traductológica', *Estudios Humanísticos: Filología*, 28: 161-184 <<http://dx.doi.org/10.18002/ehf.voi28.2810>> [accessed 23-02-2017]
- Riu, Manuel. 1996. 'Pesos, mides i mesures a la Catalunya del segle XIII: aportació al seu estudi', *Anuario de Estudios Medievales*, 26: 825-837 <<https://doi.org/10.3989/aem.1996.v26.i2.669>> [accessed 23-02-2017]
- Rodgers, Robert H. (ed.). 1975. Palladius *Opus agriculturae, De veterinaria medicina, De insitione* (Leipzig: Teubner)
- Sebastian, Raimon. 2014. *Ferrer Saiol, traductor de Pal·ladi* (unpublished doctoral thesis, Universitat de Barcelona) <<https://tinyurl.com/jaxxvtz>> [accessed 23-02-2017]
- Simon Online: a collaborative edition of Simon of Genoa's 'Clavis sanationis'*. 2003-. (London: Royal Holloway, University of London) <<http://www.simonofgenoa.org/>> [accessed 23-02-2017]
- Villaverde Amieva, Juan Carlos. 2002. 'El *Libro de medicamentos simples* del toledano Ibn Wafid y sus versiones árabe, hebrea, latina y romances: hacia una edición plurilingüe', *Tulaytula*, 10: 87-91
- Zipser, Barbara. 2013. 'Simon Online: An Alternative Approach to Research and Publishing', in *Simon of Genoa's Medical Lexicon*, ed. by Barbara Zipser (London: Versita) pp. 149-156 <<https://doi.org/10.2478/9788376560236.9>> [accessed 23-02-2017]